

Osmanlı Âlimi Ahmed el-Mar'aşî'ye Göre İnsan Fiillerinde İhtiyarın Etkisi ve Allame Beyzâvi'yi Eleştirisi*

*According To Ottoman Scholar Ahmed al-Mar'ashi The Effect Of Ikhtiyar On
Human Actions And His Criticism Of Allame Bayzavi*

Mustafa KESKİN**

* Bu makale büyük oranda İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde "İlk Dönem İtikadi ve Siyasi Mezheplerin İnsan Fiilleri ve İhtiyar Anlayışı: Mar'aşî'nin Risâle-i Münciye Örneği" adıyla tamamlanan doktora tezine dayalı olarak üretilmiştir.

** Dr., Antalya, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0002-3549-9345

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Mustafa Keskin, Akdeniz Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Antalya, Türkiye.

E-posta / E-mail:
mustafakeskin39@hotmail.com

Geliş Tarihi / Received Date:
6 Haziran 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
25 Mayıs 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Mustafa Keskin, "Osmanlı Âlimi Ahmed el-Mar'aşî'ye Göre İnsan Fiillerinde İhtiyarın Etkisi ve Allame Beyzâvi'yi Eleştirisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 134, Sayı 264, İstanbul 2023, s. 107-128.

doi: 1055773/tda.1242741

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Ahmed el-Mar'aşî ed-Debbâgî on yedinci yüzyılın sonları ile on sekizinci yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da yaşamış bir Osmanlı âlimidir. Osmanlının duraklama ve gerileme dönemlerinde toplumun içinde bulunduğu durumun farkında olan ve olumsuz şartların kaynağı olarak gördüğü konuları açıklığa kavuşturma girişiminde bulunmuştur. Bunu özellikle "er-Risaletü'l-Münciye min Vesveseti'l-Mu'tezile ve'l-Cebriyye" adlı eserinde görmek mümkündür. Mar'aşî, Kaderle ilgili inanç ve kabullerin tarihte olduğu gibi kendi döneminde de birçok sorunun kaynağı olduğunun bilincindedir. Toplumların gerileme veya çöküş dönemlerinde konuyla ilgili yanlış inançların insanlar tarafından benimsendiği, bir taraftan cebirci diğer taraftan kaderci inançların itibar gördüğü bir vakiydir. Ahmed el-Mar'aşî, Osmanlının böyle bir dönemde yaşamış ve 1165/1752 yılında Maraş'ta vefat etmiştir. O, çalışmasında konuyla ilgili birçok görüş ve iddiayı dile getirip, ayet ve sahih sünnetten delillerle konuyu açıklığa kavuşturmuştur. Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve Cebriyye mezhepleri başta olmak üzere temel İslâm mezheplerinin irade, hürriyet ve insan fiilleri konusunda ortaya koydukları görüşleri değerlendirmiştir. İnsan fiillerinde ihtiyarın etkisi konusunda Beyzâvi'nin ihtiyar anlayışına dayalı yaptığı tespit ve tenkitler oldukça önemlidir. Aslında bu konu bütün İslâm toplumlarında, farkında olunsun veya olunmasın, günümüzde de sorun üretme bakımından gündemdedir ve gündelliğini korumaktadır.

Bu makalede kulun ihtiyarının fiile etkisi araştırılacaktır. Ayrıca Beyzâvi'nin ihtiyar anlayışı ve bu konuda problem olarak gördüğü husus Ahmed el-Mar'aşî'nin verdiği cevaplarla açıklanmaya çalışılacaktır. Ahmed el-Mar'aşî'nin insan hürriyeti, tercihleri ve eylemlerinin kaynağı; din ve dünya görüşü bağlamında toplumsal maneviyat değerlendirmesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Mar'aşî'nin metinci-literal ve her şeyi bununla sınırlı sayan görüş karşısında Hanefi-Matürîdî Türk din yorum

biçimi olan Re'y ehlinin metodunu tercih ederek sorunlara çözüm önerileri geliştirmesi ise ayrıca dikkate değer bir husustur.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Kalam, Beyzâvî, Cebir, İhtiyar, Mar'aşî.

Abstract

Ahmed el-Mar'ashî ed-Debbâgî is an Ottoman scholar who lived in Anatolia in the late seventeenth and first half of the eighteenth century. She was aware of the situation in the society during the periods of stagnation and decline of the Ottoman Empire and tried to clarify the issues that she saw as the source of negative conditions. It is possible to see this especially in his work called *er-Risaletü'l-Münciye min Vesveseti'l-Mu'tezile ve'l-Cebriyye*. He is aware that beliefs and assumptions about destiny are the source of many problems in his own time as well as in history. It is a fact that in periods of decline or collapse of societies, false beliefs on the subject are adopted by people, on the one hand, algebraic and on the other hand fatalistic beliefs are respected. Ahmed al-Mar'ashi lived in such a period of the Ottoman Empire and died in Maraş in 1165/1752. In his work, he expressed many views and claims on the subject and clarified the issue with evidence from the verse and authentic sunnah. He evaluated the views of the main Islamic sects, especially the Mu'tazila and Jabriyya sects, on will, freedom and human actions. Beyzâvî's determinations and criticisms based on the understanding of elder are very important regarding the effect of elder in human actions. In fact, this issue is on the agenda in all Islamic societies, whether we are aware of it or not, in terms of producing problems today and it maintains its currency.

In this article, the effect of the human *ikhtiyar* on the deed will be investigated. In addition, Beyzavi's understanding of *ikhtiyar* and the issue that he sees as a problem in this regard will be tried to be explained with the answers given by Ahmed al-Mar'ashî. Ahmad al-Mar'ashî's human freedom, choices and the source of his actions; It is quite remarkable in terms of social spirituality evaluation in the context of religion and worldview. It is also noteworthy that Mar'ashi preferred the method of the ahl of Re'y, which is the Hanafî-Maturidi Turkish interpretation of religion, against the textist-literal view that considers everything to be limited to this, and to develop solutions to the problems.

Keywords: History of Sects, Kalam, Bayzavi, Algebra, Mu'tazila, Ikhtiyar, Mar'ashi.

Giriş

Türk-İslâm düşüncesi açısından manevi kalkınma, tarih boyunca önemli bir gündem maddesi olmuştur. Din ve dünya bütünlüğü, insan fiillerinin oluşumu, tercih ve sorumluluk bakımından her dönemde önemini korumuştur. Manevi kalkınma günümüzün de önemli sorunlarından biridir.¹

Bu konuda Ahmed el-Mar'aşî de Osmanlı toplumunda durağanlığın önüne geçecek din yorum biçiminin Hanefî-Mâtürîdî gelenekte olduğunu düşünen son dönem Osmanlı uleması arasında seçkin bir yere sahiptir. Ortaya koyduğu çözüm önerileri sadece on sekizinci asır için değil aslında günümüz için de geçerlidir.

Osmanlı toplumunda duraklamanın önüne geçme konusunda bilinçli hareket etmenin ne derecede gerekli olduğunun farkında olan Mar'aşî, irade ve ilgili kavramlar konusunda nassçı düşüncede hakim olan herşeyi nastan bekleme yerine nassın ışığında akli devreye sokarak çözüm üreten Ehl-i Re'yin

¹ Bayram Çınar, "İslam Kalam Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, sy. 21, 2020, s. 31-44; A. Doğrucan, "Türk-İslam Düşüncesi Açısından Manevi Kalkınma" *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 110, sy. 216, 2015, s. 185-197.

metodunu² esas alma yönteminin bir örneğini sunmuştur.³

İslâm düşüncesinde kulların gerçekleştirdiği fiiller, ihtiyarî (istemli) ve gayri ihtiyarî (istemsiz) fiiller olmak üzere iki şekilde ele alınmaktadır. İhtiyari fiillerde kulun ihtiyarının etkisi meselesi, itikadî tartışmaların başladığı ilk dönemlere kadar gitmektedir. İslâm düşüncesinde irade kavramı ile insanın bir file yönelmesi ve harekete geçme gücü anlatılmıştır. İslâm bilginleri ihtiyar kavramı ile de insanın birkaç seçenek arasından birini bilinçli ve gönül rızasıyla seçmesi kastedilmiştir. İhtiyar kelimesi hem Kur'an'da⁴ hem de dini literatürde “üstün tutmak, tercih etmek, seçip ayırmak” gibi sözlük anlamında kullanılmıştır.⁵

İslâm düşüncesinde ihtiyar ile irade kavramları, anlam farkları olsa bile çoğu yerde yakın anlamda geçmektedir. Kur'an-ı Kerim'de irade kavramı hem Allah'a hem de insana nisbet edilerek 139 yerde geçer.⁶ Söz konusu ayetleri bir anlam bütünlüğü içinde değerlendirmek mümkündür. Buna göre ilâhî irade ve insan iradesi söz konusudur. İlahî iradenin mutlaklığı, insan iradesi ise sınırlılığı esastır.⁷ Herşey şey Allah'ın iradesi sonucu gerçekleşmekle⁸ birlikte O, insanların zulme uğramasını ve kötülüğünü istemez.⁹ İnsanın iradesinde serbest olduğunu bildiren ayetlerin¹⁰ yanında insan iradesinin Allah'ın özgür iradesi tarafından sınırlandırıldığı da bildirilmektedir. Bu yüzden Kur'an, in-

² Sahâbe ve tâbiin döneminde Irak'ta başlatılan Kur'an ve Sünnet'e dayalı dinî bilginin re'y ve icthadla zenginleştirilmesi gayretlerinin, II. (VIII.) yüzyılın ortalarında Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin çabalarıyla sistemleşip ekolleşmiş haline re'y ehli medodu denilmektedir. Buna göre “hakkında açık bir nas bulunmayan fikhî bir konuda belli metotlar uygulayarak ulaştığı şahsî görüş” üretme söz konusudur. Akli devreye sokarak fikir üretme metodunu benimseyenlere de re'y ehli denilmiştir. Bunun kurucusu olarak genellikle büyük Türk bilgini İmamı A'zam kabul edilir. Bk. Bezzâzi, *Menâkibü Ebî Hanîfe*, Beyrut, 1401/1981, s. 45-46; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, Ankara, 1975, s. 103-115; İsmail Hakkı Ünal, “İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu”, (doktora tezi, 1989), *AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 16-44; M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Re'y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 520-524.

³ II. (VIII.) yüzyıldan sonra ortaya çıkan ve daha çok hadise ağırlık veren Medine merkezli fikhî ekolüne de ehl-i hadis adı verilir. Nas genelinde, hüküm kaynağı olması yönüyle Kitap ve Sünnet'in ifadeleri anlamında, fikh usulünde lafzın açıklık düzeyini belirtmek üzere kullanılan bir terimdir. Bu anlamıyla nas vahyin metinsel verisi olduğundan teşriin ve dinî bilginin temelini oluşturur; karşıtı genel olarak “icthad”dır. İctihad, istidlâl ve kıyas gibi kavramlarla karşıt olarak zikredildiğinde nas Allah ve Peygamber'in sözünü, bu kavramlar da nasların akıl yoluyla açılımını anlatır. Bk. H. Yunus Apaydın, “Nas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 391-392; Salim Ögüt, “Ehl-i Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 508-512.

⁴ Mesela bk. el-A'râf 7/155; Tâhâ 20/13; el-Kasas 28/68; ed-Duhân 44/32.

⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûk fi'l-üçâ*, Beyrut, 1403/1983, s. 114-126; Bâkîllânî, *et-Temhîd* (İmâdüddin), s. 442, 468; İbn Hazm, *el-İhkâm* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), Beyrut, 1403/1983, C. 4, s. 146, 225-226; Serahsî, *el-Usûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut, 1973, C. 2, s. 333-335, 345.

⁶ bk. M. F. Abdülbakî, *el-Mu'cem*, “rvd” md.

⁷ Meselâ bk. el-Bakara 2/253; er-Ra'd 13/11; el-Ahzâb 33/17.

⁸ el-En'âm 6/125; el-İsrâ 17/16; el-Cin 72/10.

⁹ Meselâ bk. el-Bakara 2/26, 185; Âl-i İmrân 3/108; el-Mü'min 40/31. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Mizan Yayınevi, İstanbul, 2005, c. VIII, s. 245; Arif Aytekin, “Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ında İrade ve Meşiet Yorumları”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, sy. 2, 2018, ss. 13-33; Keskin, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁰ Meselâ bk. Âl-i İmrân 3/145; el-İsrâ 17/18-19; el-Ahzâb 33/28-29.

sanın bütün eylemlerinde kendi iradesini “Allah’ı isteme” veya “Allah’ın rızasını isteme” şeklinde tayin etmesi gerektiğini¹¹ bildirmektedir.¹² Aytekin, *yaratma kavramı çerçevesinde, İlahî irâde ve meşîetin, kulun hidâyeti, dalâleti, rızık ve Allah’ın Hükümranlığı karşısında insanın durumu gibi konuları kapsadığını* ifade etmektedir.¹³

Kader problemiyle de bağlantılı olan bu mesele, Kur’an-ı Kerim’de bir taraftan herşeyin yaratıcısının Yüce Allah olduğu ve onun dilemesi dışında hiçbir şeyin olamayacağını belirtmesi;¹⁴ “*Dilediğini yaratır*”,¹⁵ diğer taraftan ise işlediklerimize karşılık ceza veya mükafatın olacağı¹⁶ şeklinde birbirine mütenakız gibi görünen bu hususta İslâm âlimleri, kulların işledikleri fiillere karşı sorumluluklarıyla bu fiilleri işlemedeki rolünü ve kudretini anlamaya ve izah etmeye yoğun çaba harcamışlardır.¹⁷ Bu çalışmalar neticesinde bazılarının göre, insanlara ait ihtiyarî fiilleri ilâhî irade ve kudretin zorlayıcı tesiriyle meydana gelmekte olup fiillerde kulların hiçbir etkisi ve gücü bulunmamaktadır.¹⁸ Bazıları ise işlenen fiillerin tamamen kulların ihtiyarı ve kudretiyle meydana geldiğini savunmaktadırlar.¹⁹ Bununla birlikte temelde birbirine tamamen zıt olan bu görüşlerin ortasını bulacak şekilde, fiillerin Allah Teâlâ’nın yaratması ve kulun kesbetmesiyle meydana geldiği ve işlediği fiillerde kulun sorumluluğunu ortaya koymak suretiyle izah edildiği de görülmektedir.²⁰

İslâm mezhepleri tarihinde kullardan meydana gelen bütün fiillerin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğu ve kulların bu fiilleri işlemeye mecbur olduklarını ileri süren Cebriyye ile kulun fiilin yaratıcının bizzat kulun kendisi olduğu-

¹¹ er-Rûm 30/38-39; el-Ahzâb 33/29; el-İnsân 76/9.

¹² Mustafa Çağrıncı-Hayati Hökekleli, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 380-384.

¹³ Aytekin, *a.g.m.*, s. 17.

¹⁴ Mesela bk. el-Bakara 2/29; el-En’âm 6/101, 102; el-Furkân 25/2; ez-Zümer 39/62.

¹⁵ Âl-i İmrân 3/47; en-Nûr 24/45; el-Kasas 28/68.

¹⁶ bk. el-Bakara 2/194; el-En’âm 6/160; eş-Şûrâ 42/40; Buhârî, “İmân”, 31; Müslim, “İmân”, 205-207.

¹⁷ Maturîdî, *Kitabu’t-Tevhid*, nşr. Bekir Topaloğlu, Ankara, 2003, s. 24 vd.; Kemaleddin İbn Hümam, *el-Müsâyere*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 108-110-112; İsmail Gelenbevi, *Haşiye ale’l-Celal*, Matbaa-i Amire, 1317, C. 1, ss. 248-250; Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûlil-Hamse*, nşr. Abdülkerim Osman, Kahire, 1416/1996; Ebû’l-Yüsr Pezdevî, *Uşûlü’l-dîn* (nşr. H. P. Linss), Kahire 1383/1963; Ahmet Akgüç, “İnsan İradesi ve Sorumluluğunun Kategorik ve Zihinsel Varlık Temelleri”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, sy. 26, 2008, s. 252-270.

¹⁸ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, (Nşr. Helmut Ritter), ss. 40-41, 279, 430; Maturîdî, *Kitâbü’t-Tevhid*, ss. 319-322; Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-Firak* (Kevserî), s. 204; İrfan Abdülhamîd Fettâh, “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 205-208.

¹⁹ Eş’arî, *Makâlât*, ss. 31, 155-156, 227, 249, 272-273, 513, 576; Maturîdî, *Kitâbü’t-Tevhid* (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi), Ankara, 1423/2003, s. 679; Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse* (nşr. Abdülkerim Osman), Kahire, 1988, ss. 54-57, 69-70, 123-126, 132-145, 167-175, 611-693, 712-714, 730-734; İlyas Çelebi, “Mu’tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara, 2020, s. 391-401.

²⁰ Nesefî, *et-Temhid fi uşûli’l-dîn* (nşr. Abdülhay Kâbil), Kahire, 1407/1987, s. 2-3, 16-17, 21-22, 41-47, 81-83; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü’l-merâm min ‘ibârâti’l-İmâm* (nşr. Yüsun Abdürrez-zâk), Kahire, 1368/1949; Yusuf Şevki Yavuz, “Maturîdiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, 2003, s. 165-175.

nu iddia eden Mu'tezili düşünce karşısında; kulların fiillerinin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğu, ancak kulların da bu fiilleri kesbettiklerini, dolayısıyla kendi kesbettikleri fiil neticesinde de bu fiillerinden sorumlu olacaklarını savunan Ehli Sünnet'in iki kanadını oluşturan Mâtüridilik ve Eş'arilik anlayışı ortaya çıkmıştır.²¹

Gerek Eş'ariler gerekse Mâtüridiler kulların fiillerinin Allah Teâlâ tarafından yaratıldığı, kulların da bu fiilleri kesbettiği kanaatindedirler. Başka bir ifade ile mutlak yaratıcı Allah'tır. Ancak fiillerin kesbetmek suretiyle kullara ait oluşunu izah ederken iki mezhep mensupları meseleyi farklı şekillerde izaha ve yorumlamaya çalışmışlardır.

Eş'ari kelimcülerinden Beyzâvî (ö.685/1286), kulun ihtiyarı ve kesin kararının da aynı şekilde Allah tarafından yaratılmış olması sebebiyle bu durumda kulun işlediği fiile kesinlikle bir etkisinin bulunmadığını, bunun da bir problem olduğunu ifade etmiştir. Buna karşılık bunun bir problem olmadığını ileri süren onsekizinci yüzyıl Osmanlı Mâtüridi âlimlerinden Ahmed el-Mar'aşi de Beyzâvî'nin bu yaklaşımına farklı yönlerden cevap vermek amacıyla "üç cevap", "iki hikmet" ve "iki âdet" başlıkları ile onun görüşlerinin tutarsızlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çalışmamızda ihtiyarın fiile etkisi araştırmaya çalışılmış, Beyzâvî'nin ihtiyar konusunda problem olarak gördüğü hususun aslında problem olmadığı Ahmed el-Mar'aşi'nin değerlendirmeleriyle açıklanmıştır.

1. İhtiyarın Tanımı ve Fiillere Tesiri

İhtiyar, hayır kökünden gelmekte olup farklı davranış türleri içinden en hayırlısını ve en faydalısını tercih etme, ayırt etme iradesi ve kararıdır. Bu tanıma göre ihtiyar, dışarıdan herhangi bir zorlama olmaksızın kişinin kendi inanç ve kararına göre en iyi ve en doğru bulduğu şeyi seçip ona yönelmesidir. Aralarında bir genellik-özellik farkı bulunduğu belirtilmekle birlikte irade kavramı da çoğunlukla bu anlamda ihtiyarın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle ihtiyar kavramını izah ederken irade ile birlikte açıklamak daha doğru olacaktır.

Kulların fiilleri üzerinde ihtiyarın etkisi meselesiyle ilgili, ihtiyarın yanında irade, kader ve istitâat gibi pek çok kavram karşımıza çıkmaktadır. İslâmî kaynaklarda ihtiyarın dışında, meşiyet (meşiet), kasd, azim, şevk ve şehvet gibi kelimeler de iradeye yakın anlamda geçmektedir. Fakat bu kelimelerin herbiri arasında az çok anlam farkları bulunmaktadır. Fiilin meydana getirilmesinde belirleyici konumdaki irade kısaca harekete geçme gücü ve yeteneğidir. İrade kişiyi fiile yönlendirirken, fiil de iradeye bağlı olarak meydana gelme imkânı bulmaktadır. İrade fiil sürecinde onunla birlikte olup, onunla bütünleşen bir faaliyettir. İrade, bilinçli bir seçme gücü olduğu için kişiyi davranışlarının so-

²¹ Eş'ari, *Makâlât*, s. 186-187; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "zr'e" md.; Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, ss. 176-177, 548; Mustafa Çağrıncı-Ekrem Demirli, "Yaratma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul, 2013, s. 324-329; Mehmet Dalkılıç, *İbn Hazm'a Göre İslam Mezhepleri*, Lale Kitapevi, İstanbul, 2005, s. 158-165; Ömer Faruk Teber, "İbn Hazm'ın Gâliyye'ye (İtidal Çizgisini Aşanlara) Eleştirisi Üzerine", *Dini Araştırmalar*, 2007, C. 10, sy. 29, s. 120.

nuçlarından sorumlu hale getiren ahlâkî bir ilkedir. Kelâmî literatürde ise bu seçme gücü daha çok ihtiyar kavramıyla ifade edilmektedir.²²

İnsan fiillerinde ihtiyarın tam zıddı olarak bir de cebir kavramı karşımıza çıkmaktadır. Sözlükte “birine zor kullanarak iş yaptırmak” anlamına gelen cebir, kelimacılar tarafından genellikle “insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmaması, zihni ve amelî bütün fiillerinin ilâhî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana gelmesi” şeklinde tanımlanmaktadır.²³

Birbirini nakzeden çeşitli düşünceleri ihtiva eden tartışmalar, insan fiillerinde ve doğanın işleyişinde iki yaklaşımı dini ve siyasî düşünce akımlarının temelinde yerleştirmiştir. Bir başka ifade ile bu konuda iki tür eğilimin ağırlık kazandığı tarihi ve teolojik bir gerçekliktir. “Cebir/zorunluluk” ve “ihtiyar/serbestlik” kavramları İslâm düşünce tarihini en fazla meşgul eden ve ilâhî irade ve insan hürriyeti bağlamında yoğun tartışmalara sahne olan bir mevzu olmuştur.²⁴

Mezhep âlimleri insan fiilleriyle ilgili düşüncelerini ortaya koyarken özellikle bu meselede Kur’an-ı Kerim’de bulunan ayetleri hangi anlamda anladıkları ve benimsemiş oldukları itikadî prensipler çerçevesinde ele almışlar ve bu doğrultuda açıklamışlardır. Bunun yanı sıra âlimlerin, içinde buldukları siyasî ortamın ve anlayışın da tesirinde kaldıklarına kuşku yoktur.

İnsan fiillerinin meydana gelişi meselesinin çözümüne yönelik olarak ilk başta, “kulların fiillerinin Allah (c.c.) tarafından yaratılmış olduğunu” ileri süren Cebriyye²⁵ ile “kulların fiillerinin bizzat kendisi tarafından meydana getirildiğini” ileri süren Kaderiyye/Mu’tezile²⁶ olmak üzere iki yaklaşım karşımıza çıkmaktadır. Problemin tarihi seyri araştırıldığında daha sonraki dönemlerde ortaya atılan bütün yaklaşımların hakikatte söz konusu iki yaklaşım arasında bir yerde konumlandığı görülmektedir.²⁷

İslâm düşünce tarihinin önde gelen müelliflerinden Şehristânî, fırkalar arasındaki belirli ayrılıkların nedenlerini ele alırken, bunların sonuçta İslâm Dini’nin dört temel problemine verilen farklı çözüm yollarından kaynaklandığını, bu temel problemlerin birisinin de ilâhî kader ve insanın özgür iradesi problemlerine atfen “ilâhî adalet ve ilâhî takdir” olduğunu ileri sürmüştür.²⁸

²² Mustafa Çağrıncı-Hayati Hökekleli, “İrade”, C. 22, s. 380-384.

²³ İ. A. Fettâh, “Cebriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 205-208.

²⁴ Bayram Çınar, “İslam Kelam Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* C. 10, sy. 21, 2020, s. 31-44; Özcan Taşçı, *İlk kelam risalelerine göre kader ve insanın sorumluluğu*, İz Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 11.

²⁵ Ebû'l-Hasen Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, *İlk dönem İslâm mezhepleri*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 229; Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-nihal*, Çev. Mustafa Öz, Yay. Haz. Mehmet Dalkılıç, *Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017, C. I, s. 87.

²⁶ Abdulcebbar, a.g.e. s. 301; Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-nihal*, C. I, s. 60.

²⁷ H. N. Güdekli, “Müteahhirin dönemi mâtürîdî kelâmında iradenin ontolojisi sorunu: şaaklızâde'nin risaletü'l-irâdeti'l-cüz'îyye'sinin tahlil, tahkik ve tercümesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2019, sy. 41, s. 85-129.

²⁸ A. Knysh, Ortaçağ İslâm'ında “Orthodoxy” ve “Heresy”: yeni bir yaklaşım denemesi”, çev. Mehmet Kalaycı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, C. 45, sy.1, s. 285-288.

a- Cebriyye'nin İhtiyar Anlayışı

Gerek kulların gerekse diğer yaratılmışların bütün fiillerinin fâilinin Allah Teâlâ olduğunu ifade eden Cebriyye'nin önderi Cehm b. Safvân'a göre, "Allah Teâlâ, kişinin bedenini yarattığı gibi fiillerini de yaratmaktadır."²⁹ Bu fiiller yaratılmışların kendi ihtiyarıyla ve kudretiyle olmayıp zorunlu fiillerdir. Bunların yaratılmışlara izafe edilmesi, o fiillerin mahalli olmaları dolayısıyla mecazidir.³⁰

Cehm b. Safvân kendi iddiasını, "Allah'tan başka hiç kimsenin fiili yoktur, fâil Allah'tır" demek suretiyle bir prensip haline getirmiştir. Ancak Allah, "kul için fiilde meydana gelen kuvveti, fiil işlemesi için gereken iradeyi ve bunu tercih etmesi için de ihtiyarı yaratmıştır".³¹ Ona göre "insanın bir şey yapma kudreti bulunmadığı gibi onu istitâatla nitelendirmek de mümkün değildir. Dolayısıyla Cebriyye'ye göre insan, fiillerinde mecburdur ve hakiki fail de yaratıcının kendisi olan Allah'tır. Bu durumda insanın kudret, irâde ve ihtiyar (seçme) özgürlüğü bulunmamaktadır".³²

Kulların fiillerinin Yüce Allah tarafından yaratılmış olduğunu ve fiillerin meydana geliş sürecinde kulların herhangi bir etkilerinin bulunmadığını ileri süren Cebriyye, bu düşüncesini genellikle Kur'an-ı Kerim'deki, "Allah her şeyin yaratıcısıdır" (Zümer, 39/62) anlamındaki ayeti referans alarak açıklamaya çalışmıştır.³³

b- Mu'tezile'nin İhtiyar Anlayışı

Cebriyye'nin bu yaklaşımına karşılık önce Kaderiyye ve daha sonraki süreçte ise Mu'tezile âlimleri, cebir ve kulun ihtiyarı meselesinde Cebriyye'nin görüşlerinin tam zıddı bir düşünce içerisinde bulunarak, "kulların fiillerini bizzat kendilerinin meydana getirdiğini ve yaratıcısı olduklarını, onların işlediği bu fiillerde Allah'ın ne yaratma ne de ortadan kaldırma suretiyle hiçbir takdirinin bulunmadığını" belirtmişlerdir.³⁴

Mu'tezile'ye göre, "insan fiilleri dahil her şeyin yaratıcısının Allah olduğu" düşünüldüğünde insan iradesi özgür olamaz. Bu durumda eylemlerinden ötürü sorumlu tutulması halinde insanın kendi eylemi olmayan bir fiilden dolayı cezalandırılması gibi bir durum ortaya çıkacağından bu durumun Allah Teâlâ'nın adaletiyle bağdaştırılması hiçbir şekilde mümkün değildir. Mu'tezile

²⁹ M. S. Yazıcıoğlu, "Fiil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 59-64; Keskin, *a.g.e.*, s. 173-174.

³⁰ M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul, 1992; Keskin, *a.g.e.*, s. 174.

³¹ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 229; Keskin, *a.g.e.*, s. 169.

³² Ebü'l-Hasen Eş'ari, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Salih b. Abdillâh el-Asimî, Medarü'l-Müslim Yayınevi, 2011, s. 197; Şehristânî, *el-Müel ve'n-nihal*, c. I, ss. 87-88; Keskin, *a.g.e.*, s. 169.

³³ Keskin, İlk Dönem İtikadi ve Siyasi Mezheplerin İnsan Fiilleri Ve İhtiyar Anlayışı: Mar'aşî'nin Risâle-î Müniciye Örneği, s. 154.

³⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi, *Mu'tezile'nin Beş Eseri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 1988, s. 301; Şehristânî, *el-Müel ve'n-nihal*, C. 1, s. 60; Dalkılıç, "İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10, 2004, s. 75-118; Keskin, *a.g.e.*, s. 229.

bu gerekçeyle; “kulların fiillerinin Yüce Allah tarafından yaratılmış olmasının, insanın sorumluluğunu ortadan kaldıracağını, sorumluluğun geçerli olabilmesi için kulların, fiillerinin gerçek manada fâili olması gerektiğini ifade etmişlerdir.” Bu nedenle de kulların fiillerinin Allah (c.c.) tarafından değil, kulun bizzat kendisi tarafından meydana getirildiğini ileri sürmüşlerdir.³⁵

Dolayısıyla Kaderiyye ve Mu'tezile mensuplarına göre kulların, işlemiş oldukları fiillerinde kudreti, iradesi ve istitâatı vardır ve bu hakikattir. Kuldaki bu kudret ve irade, Allah'ın kudret ve iradesinden bağımsız olarak bulunmaktadır. Bunda Allah'ın hiçbir müdahalesi söz konusu değildir. Kullar kendi fiillerinin yaratıcısıdır. Kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır diyen kimse büyük bir hata işlemiştir.³⁶

c- Ehl-i Sünnet'in İhtiyar Anlayışı

İnsan fiilleri üzerinde yukarıda belirtilen iki temel yaklaşımdan farklı olarak fikir beyan eden düşünürler, bir taraftan “Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu düşüncesini,” diğer taraftan ise Kur'an-ı Kerim'de, kulların yaptıklarına karşı sevap ya da cezaya çarptırılacak olmaları sebebiyle kulun sorumluluğunun da bulunmasının gerekli oluşunu göz önünde tutmak suretiyle, meseleye bu iki yaklaşımın ortasını bulacak şekilde bir izah getirmeye çalışmışlardır.³⁷

Ehl-i Sünnet mezhebine bağlı âlimler genel olarak fiillerin yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu kabul etmekle birlikte işledikleri fiillerden dolayı kulların da sorumlu olacağı şekilde kulun da etkisinin bulunduğu ve bu etkinin de kesb etmek suretiyle gerçekleştiği yönünde izah etmeye çalışmışlardır. Ehl-i Sünnet'in iki kanadını oluşturan gerek Eş'ariyye gerekse Mâtüridiyye mezhebi âlimleri fiillerin Allah Teâlâ tarafından yaratıldığı, kulların da bu fiilleri kesbettiği kanaatinde idirler. Ancak fiillerin kesbetmek suretiyle kullara ait oluşunu izah ederken iki mezhep mensupları meseleyi farklı şekillerde izaha ve yorumlamaya çalışmışlardır.

Eş'ariler, cebre düşmemek ve insanın sorumluluğunu temellendirebilmek için “kesb nazariyesi”ni ileri sürmüşlerdir. Ancak kesbi oluşturan kudret ve istitâat gibi kesbin kendisinin de Allah tarafından yaratılmış olduğu düşünceleri nedeniyle, bu nazariyenin insana tam bir hürriyet sağlamadığı görülmektedir.³⁸

Eş'arilere göre kuldan meydana gelen fiillerin üzerindeki müessir, tesir ve etki olmaksızın kulun kudret ve iradesinin yanında tek başına Allah'ın

³⁵ H. N. Güdekli, “Müteahhirin dönemi mâtüridi kelâmında iradenin ontolojisi sorunu: saçaklızâde'nin risaletül-irâdeti'l-cüz'iyeye'sinin tahlil, tahkik ve tercümesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 41, 2019, s. 86; Mehmet Dalkılıç, *101 Soruda İslam Mezhepleri*. Duruş Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 125-140.

³⁶ Kadı Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvabi't-tevhid ve'l-adl*, nşr. İbrahim Medkur Taha Hüseyin, C. 8, s. 3; Mehmet Dalkılıç, “Mu'tezile”, *İslam Mezhepleri Tarihi* içinde edit. M.A. Büyükkara, Eskişehir, 2011, s. 54-62; Keskin, *a.g.e.*, s. 230.

³⁷ Keskin, *a.g.e.*, s. 156.

³⁸ Mevlüt Özler, *İslâm düşüncesinde insan hürriyeti*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010, s. 128-129; Keskin, *a.g.e.*, s. 202.

kudretidir. Bu durumda kul, sadece fiilin işlendiği mahal olmaktadır. Allah Teâlâ, kulun kudret ve iradesini yaratmasıyla birlikte âdetini gerçekleştirmek suretiyle aynı anda kulun fiilini de yaratır.³⁹

Ebu'l-Hasen el-Eş'arî bu hususu şöyle izah etmektedir: "İhtiyarî fiillerde kulların kudretinin hiçbir tesiri yoktur. Bilakis bütün noksanlıklardan münezze olan Allah Teâlâ, kulda bir kudret ve ihtiyar yaratmak suretiyle âdetini icra eder. Buna göre orada bir engel olmadığı sürece Allah Teâlâ kulun kudreti dahilindeki fiilini kudret ve ihtiyarla birlikte var eder. Böylece kulun fiili ibda ve ihdas olarak Allah tarafından yaratılmış, kul tarafından ise kesbedilmiş olur".⁴⁰

İmam Eş'arî'nin ve genel olarak Eş'arî âlimlerin düşüncelerine bakıldığında fiil konusunda kulun kudretinin hiçbir tesirinin bulunmadığı net bir şekilde ifade edilirken kulun fiili kesbetmiş olduğu fikrinin ötesinde fiil işlemeye bir rolünün bulunmadığı açıkça görülmektedir.⁴¹

Eş'arilik içinde birbirinden farklı görüşler ileri süren âlimler olmuştur. Ancak genel olarak insan iradesi veya hürriyeti konusunda onların "cebri mutavassıt" nitelemesiyle⁴² daha çok cebr görüşüne yakın açıklamaları benimsediği bildirilmiştir.⁴³

Mâtürîdî anlayışa göre kulların fiilleri, Allah Teâlâ'nın âdeti üzere Allah'ın kudreti ile kulun kudret ve iradesinin fiile etkisi ve onu kesbetmesiyle birlikte meydana gelmektedir. Buna göre Allah Teâlâ yaratandır, kul ise kesbedendir. Kesb, kulun kudret ve iradesiyle kesin niyetini ortaya koymasıyla oluşur. Başka bir ifade ile iradî fiillerin tercih ve ihtiyarı gerektirmesi Mâtürîdî'yi, insanın fail-i muhtar olduğunu kabul etmesine neden olmuştur.⁴⁴

Kulların iradesinden bahsedebilmek için "ızdırârî ve ihtiyarî (zorunlu ve istemli)" fiillerin birbirinden ayrılması gerektiğini ifade eden Sadruşşeria'ya göre, insan ihtiyarî fiillerinde terk etmeye güç yetirebildiği ile güç yetiremediklerini fark eder.⁴⁵ Bu nedenle ihtiyarî olanla, nabız hareketimiz gibi düzenli olarak meydana gelmesini arzu ettiğimiz zaruri olan arasında farklılık vardır. Bunlardan ilki (ihtiyarî olan) bizim fiilimizle, ikincisi (zorunlu

³⁹ Ahmed el-Mar'aşî ed-Debbâgî, *er-Risâletü'l-Münciye min Vesveseti'l-Mu'tezile ve'l-Cebriyye*, Müstensih: Muhammed b. Mustafa, Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi, Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu, D.No: 34 Ha 346/14, vr. 213a; Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf: Mevâkıf şerhi*, Çev. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015, C. 3, s. 244; Keskin, *a.g.e.*, s. 200.

⁴⁰ Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-mevâkıf: Mevâkıf şerhi*, c. III, s. 244; Keskin, *a.g.e.*, s. 201.

⁴¹ Mesela bk. Veysi Ünverdi, "Eş'arî ve Ebu'l-Muîn En-Nesefî'de Kesb Teorisi", *Diyanet İlmî Dergisi*, C. 51, sy. 1, 2015, s. 71-100.

⁴² Mesela bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifau'l-altîl fi'l-mesâilî'l-Kadâ ve'l-Kader ve'l-Hikme ve't-ta'lîl*, Beyrut, t.y., ss. 93, 94, 242, 243.

⁴³ Arif Aytakin, "Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ında İrade ve Meşiet Yorumları", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, sy. 2, 2018, s. 13-33; Keskin, *a.g.e.*, s. 201.

⁴⁴ Ebu Mansur Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İsam Yayınları, 2014, s. 362-365; Mar'aşî, *er-Risâletü'l-münciye*, vr. 213a-213b; Keskin, *a.g.e.*, s. 238.

⁴⁵ A. Namlı, "Sadruşşeria ve İbnü'l-Hümâm'a Göre Cüz'î İrâdenin Yaratmanın Konusu Olup Olmadığı Meselesi", *Kelam Araştırmaları Dergisi Kader*, C. 18, sy. 1, 2020, s. 152-176.

olan) bizim fiilimizle değildir. Vicdani ilim, kulun zaruret ve vücubiyet olmaksızın fiili işlediğini, eşit iki şeyden birini tercih ettiğini bilir. Bu tercih de istek, ihtiyar ve kasıttır.⁴⁶

2. Allâme Beyzâvi'nin İhtiyar Anlayışı

Hicri VII. Asırda yaşayan Eş'arî kelimcisi Kadi Beyzâvi (ö.685/1286), hayatı, ilmî şahsiyeti, eserleri ve görüşleri ile yaşadığı çağa damga vuran ve sonraki nesillerin ilmî tevarüsüne Kur'an ilimleri, kelim ve felsefe alanında önemli katkıları olan bir şahsiyettir.⁴⁷

Beyzâvi kelama dair yazdığı *Tavâl'iu'l-Envâr* adlı eserinde, Eş'arî âlimlerin, kullardan meydana gelen fiiller ile cansız varlıklardan meydana gelen fiiller arasında farklılık gördüklerini yani bunların aynı olmadığını fakat nakli delillere göre de fiili kula nispet etmenin mümkün olmadığından hareketle bu meselenin çözümü için; “kulun fiilleri Allah'ın kudreti ve kulun kesbi ile meydana gelmektedir” dediklerini ifade ettikten sonra bunun, “kul samimi olarak bir işe azmederse (azmi musammem) Allah'ın onda o fiili halk edeceği anlamına” geldiğini, bunun da anlaşılması zor bir mesele olması nedeniyle bir problem olduğunu söylemiştir.⁴⁸

Beyzâvi, kulun ihtiyarı ve kesin kararının da aynı şekilde Allah tarafından yaratılmış olması sebebiyle bu durumda kulun işlediği fiile kesinlikle bir etkisinin bulunmadığı gerekçesiyle bunun bir problem olduğunu ifade etmiştir. Kulun fiilinde bir etkisinin olmaması durumu emir ve nehyi ortadan kaldırmaya, etkinin olduğu durumda ise kulun, fiilin yaratıcısı kabul edilmekle şirke götürüleceğinden dolayı Selef'in ihtiyar konusunda bir toplulukla tartışmayı çirkin bulduğunu dile getirmiştir.⁴⁹ Beyzâvi'nin bu ifadelerine bakıldığında kendisinin meselenin içinden tam olarak çıkmadığı ve Selef örneğini vererek herhangi bir yorum ya da kanaat belirtmek yerine susmanın daha doğru bir tercih olacağı düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Beyzâvi'ye göre, “Allah Teâlâ hayır, şer, iman ve küfür gibi bütün hususları murad eder. Zira O, bunların tamamının mücidi ve yaratıcısıdır. Aynı şekilde küfür ve imansızlık üzere öleceğini bildiği bir kimsenin iman etmesi de mümkün değildir. Aksi takdirde Allah'ın ilminin cehalete dönüşmesi söz konusu olur ve imana irade taalluk etmez.”⁵⁰

⁴⁶ es-Sâni Ubeydullâh b. Mes'ud b. Tâcişşeria Sadrüşşeria, *et-Tevdîh fî halli ğavâmidî't-tenkîh*, çevrimiçi, <https://www.almeshkat.net> (Erişim: 12.01.2023), ss. 367-368; Sa'duddin Mesud b. Ömer Taftazânî, *Şerhu't-telvîh alâ't-tevdîh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., C. 1, ss. 348-350.

⁴⁷ Yavuz, “Kâdi Beyzâvi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987-1988, sy. 5-6, ss. 241-254; Yavuz, “Beyzâvi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 100-103.

⁴⁸ Kâdi Beyzâvi, *Tavâl'iu'l-envâr min metâl'i'l-enzâr*, Çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 210; Keskin, a.g.e., s. 204.

⁴⁹ İsfahânî, *Metâliu'l-enzâr alâ metni tavâliu'l-envâr*, *Haşiye*, Seyyid Şerif Cürçânî, Dâru'l-Kütüb Yayinevi, 2008, s. 192; Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 214a; Keskin, a.g.e., s. 204.

⁵⁰ Kâdi Beyzâvi, *Tavâl'iu'l-envâr min metâl'i'l-enzâr*, Çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 210.

3-Ahmed el-Mar'aşî'nin İhtiyar Anlayışı

Kaynaklarda doğum tarihi hakkında bilgi bulunmayan, özellikle tefsir, kelam, mantık ve kıraat ilimlerinde eserler kaleme almış olan Ahmed el-Mar'aşî ed-Debbağî (ö.1165/1752), Maraş'ın yetiştirmiş olduğu 18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden biridir. Müderris ve Müftü olarak da bilinen Mar'aşî 1165/1752 yılında Maraş'ta vefât etmiştir.⁵¹

Kelam ilmüne dair yazdığı *er-Risaletü'l-Münciyye* adlı eserinde, insan fiillerinde ihtiyarın etkisinin varlığını Mâtürîdî bir anlayışla akli ve nakli delillerle ispat etmeye çalışan Mar'aşî eserini, genel olarak düşüncelerini Eş'arî'nin cebre dayalı görüşlerine dayandıran Beyzâvî'nin fikirlerini eleştirel bakışı çerçevesinde şekillendirmiştir.

Mar'aşî insan fiilleri konusunda iki Sünnî kelam mezhebinin ortaya koyduğu fikirlerin ifade ettiği anlamların bilinmesini önemsemektedir. Mar'aşî, gerek Eş'arîlere gerekse Mâtürîdîlere göre kuldan meydana gelen fiillerin, Allah'ın kudretinin yanında, kulun kudret ve iradesiyle birlikte meydana geldiğini, Yüce Allah'ın yaratan, kulun ise kesbeden olduğunu, bu noktada aralarında bir farklılığın bulunmadığını dile getirmektedir. Ancak Mar'aşî'ye göre söz konusu iki Sünnî itikadî mezhep arasındaki farklılığın hangi noktada ve nasıl gerçekleştiğinin de bilinmesi gerekmektedir. Ona göre Eş'arîler ve Mâtürîdîler arasındaki farklılık özde değil, sadece meseleye yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Başka bir ifade ile her iki mezhep de meselenin izahını yaparken farklı şekillerdeki yaklaşımları nedeniyle ayrılığa düşmüşlerdir. Yani meselenin temelinde yöntem ayrılığı bulunmamaktadır. Mar'aşî bu konuda Eş'arî yaklaşımını şöyle izah eder: “Eş'arîlere göre kulda bulunan kudret ve iradenin fiil üzerinde tesiri ve etkisi bulunmamaktadır. Yani kulda kudret ve irade vardır. Ancak bu kudret ve irade fiilin meydana gelmesine tesir ve etki etmemektedir. Bu durumda kul, fiilin işlendiği mahal olmasının dışında başka bir şey değildir.”⁵²

Mar'aşî, fiil konusunda tam bir anlayış birliği bulunmayan Eş'arîlerin farklı açıklama ve yaklaşımlarına rağmen cebre düşmekten kurtulamadıklarının da farkındadır. Cebr, ihtiyar, irade ve ilgili diğer konularda özellikle Eş'arî kelamcısı Beyzâvî'nin yaptığı açıklamaları referans olarak kullanan Mar'aşî, O'nun, “kulun ihtiyarı ve kesin kararının da aynı şekilde Allah tarafından yaratılmış olması sebebiyle, kulun kesinlikle bir etkisinin bulunmadığını söyleyerek bunun da bir problem olduğu”⁵³ sözünü naklettikten sonra Beyzâvî'nin problem olarak gördüğü, kısmî de olsa kulun fiil işleme özgürlüğüne karşı olan görüşlerini isabetli bulmayarak farklı yönlerden cevap vermiştir. Mar'aşî,

⁵¹ B. Atalay, *Maraş tarihi ve coğrafyası*, Yay. Haz., İlyas Gökhan-Mehmet Karataş, Ukde Kitaplığı, 2008, s. 137; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, 3 cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul, t.y. C. I, s. 308.

⁵² Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciyye*, vr. 213^a.

⁵³ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciyye*, vr. 214a; Ebü's-Senâ Şemsüddin Mahmûd b. Abdîrrahmân b. Ahmed İsfahânî, *Metâliu'l-enzâr alâ metni tavâliu'l-envâr, Haşiye, Seyyid Şerif Cürçânî, Dâru'l-Kütüb Yayinevi*, 2008, s. 192.

Bezzâvî'nin cebr ve kesb ile ilgili olarak ortaya koyduğu görüşleri “üç cevap”, “iki hikmet” ve “iki âdet” başlıkları ile izah etmekte ve onun görüşlerinin tutar-sızlığını ortaya koymaktadır. Öncelikle verdiği üç cevap şu şekildedir:

Birinci cevap: Bu konuda Bezzâvî'nin “kulun tesir etmeksizin etkisi-nin olduğu, filini kesbettiği ve kulun filini yoktan yaratıcı olarak değil de kesbedici olarak yaratması durumunun seçilmesi halinde emir ve nehyin ortadan kaldırılması gerekmez. Bunda Allah Teâlâ'ya şirk de yoktur” de-diğini nakleder. Böylelikle Bezzâvî'ye göre durum müşkil olmaktan çıkar. Biz kulun ihtiyar ve kesin kararının Allah tarafından başka bir şeye tabi olmadan bilinçli olarak vucuben yaratılmış olduğunu kabul etmiş olsak da bu durumdan; kulun kendi filinde tesir ve yaratma olmaksızın etkisi-nin olmadığı hükmü çıkmaz. Bu nedenle Bilakis kulun ihtiyarını tasarruf etmede muhayyer olmasında Yüce Allah'tan bir fazilet olarak, iki hikmeti gereği âdet olduğu üzere, tesir ve yaratma olmaksızın kulun kendi filinde etkisinin olması caizdir. İsfahâni'nin (ö.749/1349), “Allah Teâlâ'dan kulda bir kudret ve irade bulunur ve o ikisini (kudret ve irade) kulun filinde tesiri olması yönüyle yaratır”⁵⁴ sözü de ona delildir. Her ne kadar kudret ve irade tesir etme özelliğini kendi zatlarında icra etmiyorlarsa da bilakis bu ikisi bu özellikte yaratılmışlardır.⁵⁵

Bezzâvî'nin tereddüt ettiği bu konudaki bütün bu açıklamalar ve konuyla ilgili tartışmalar emir ve nehyi geçersiz kılıp sorumluluğu ortadan kaldırmaya götürmez. Ayrıca kulu kendi filinin yaratıcısı kılmayacağı gibi şirke de götürmez. Aslında Bezzâvî bu açıklamaları ile karmaşık, yanlış anlaşılmalara ve cebre götürecekt tehlikeli bir yola girildiğinin farkındadır.⁵⁶

İkinci cevap: Mar'aşî Bezzâvî'nin, “kulun fiili tabi olma yoluyla yaratılmış olabileceğinden, sırf Allah tarafından kasten yaratılmış olmasını kabul etme-mektir. Bu durumda kulun etkisinin olmaması da bundan emir ve nehyin kalkması da gerekli olmaz” dediğini naklettikten sonra bu görüş hakkında da değerlendirmelerde bulunur. O, Bezzâvî'nin tam aksine bazı muhakkiklerin sözlerini de delil göstererek kulun filinde tabi olarak yaratılmasıyla etkisinin bulunduğunu benimsemekte ve bunun İslâm inançları bakımından da sorun oluşturmadığını ifade etmektedir.⁵⁷

Üçüncü cevap: Kulun filinin mutlak surette (kasten veya tebean) yaratıl-mış olduğunu kabul etmemektir. Yahut fudaladan bazılarının; “kulun kesin kararı mevcut da değildir yok da değildir”, sözünü delil göstererek mutlak yaratılmanın olmadığını, kulun etkisinin bulunduğunu ve emir ve nehyin kal-dırılmasının gerekli olmadığını iddia etmek suretiyle cevap vermektedir. Buna göre kulun niyeti kesinlikle ne kasten ne tebean yaratılmamıştır.⁵⁸

⁵⁴ İsfahâni, *Metâliu'l-enzâr*, s. 193.

⁵⁵ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 214a-214b.

⁵⁶ Keskin, *a.g.e.*, s. 220.

⁵⁷ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 214b.

⁵⁸ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 214b.

Mar'aşî *er-Risâletü'l-Münciyye* adlı eserinde, kulların fiilleri üzerindeki etki hususundaki görüşleri tasnif ederken İmam-ı Âzam ve Ebû Mansûr Mâtürîdî'nin görüşü olarak; "müessir, iki hikmetinden dolayı iki âdeti üzere kulun kudret ve iradesinin fiile etkisi ve kesbetmesiyle birlikte Allah'ın kudretidir. Allah yaratandır, kul ise kesbedendir. Kesb ise kulun kudret ve iradesini kullanmasından ve azmi musammeminden ibarettir" görüşünü nakletmektedir.⁵⁹ Mar'aşî ayrıca, Beyzâvî'nin probleminin kaynağının da Allah Teâlâ'nın kulların fiillerini yaratmadaki iki hikmeti ve iki âdetini dikkate almaması olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰

Mar'aşî, kulların ihtiyarî fiilleri üzerinde kendi tercihlerinin veya seçimlerinin etkisinin bulunduğunu, iki seçenektan birini seçme özgürlüğüne sahip olduğunu, tercihlerinden dolayı ödül ve cezalandırmayı hak ettiğini ve ilahî emir ve yasaklardan sorumlu olduğunu, Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetlerle mezhep âlimlerinin görüşlerinin yanı sıra Allah Teâlâ'nın "iki hikmeti gereği iki âdeti"ne dayandırmakta ve bunu sıkça dile getirmektedir. Mar'aşî, fikirlerini dayandırdığı bu iki hikmeti ve iki âdeti eserinde şöyle izah etmektedir:

Birinci hikmet: Yüce Allah cebr, cimrilik ve zulmetmekten kendi zatını korumuştur. Yüce Yaratıcı kulun istemli fiillerinde zatını cebirden ve zorlamaktan koruması, kulun itaat ve isyan gibi murad ettiği fiillerde veya seçme hürriyeti konusunda zatını cimrilikten takdis etmesi ve yine kulun emir ve yasaklara riayet etmeyerek çirkin fiil işlemesi üzerine Allah'ın ona azap etmesiyle kuluna zulmetmiş olmaktan zatını korumasıdır. Mar'aşî konuyla ilgili olarak sürekli gündeme getirilen "Allah'ın zulmetme" konusuna ayrıca dikkatleri çekmektedir. Ona göre hem akıl hem de nakil bunu mümkün görmez. Zira Allah'ın zulmetmesi ancak insanın irade ve kudretinin istemli fiilin meydana gelişinde ve icadında etkili olmadığında söz konusu olabilir. Çünkü bu durumda kul, kudretinde, tercihinde ve iradesinde muhayyer değildir, iki seçenektan birine meyletme veya tercih etme imkânı bulunmamaktadır. Halbuki Allah Teâlâ'nın âdeti ile -ki aşağıda zikredilecektir- kulun irade ve kudretinin etkisinin olduğu, Allah Teâlâ'nın emir ve nehiy hitabına muhatap olduğu, işlediği fiile karşılık kendisine terettüp eden sevap, ceza ve azaptan sorumlu olduğu ve sonuçlarına müstehak olduğu kesinleşmiştir. Bu durumda ne cebir ne de emir ve nehyin sorumluluğunun kaldırılması mümkün değildir.⁶¹

İkinci hikmet: İslâm Dini'nde hiçbir şekilde affı mümkün olmayan "şirk" ile ilgilidir. Buna göre Allah Teâlâ'nın, zatını kendi zatına mahsus olan yaratma sıfatında kulu şirk götüreceği vehminden korumasıdır. Yani yaratmada ortaklık düşüncesi bu şirkin temelini oluşturmaktadır. Mar'aşî bu zannın neden kaynaklandığının da farkındadır ve bu zannın oluşumunu şöyle izah etmektedir: İnsanın her murad ettiği şeyi, kendi kudretinin ve iradesinin tesiri ile oluşturduğunu varsaymak bir nevi şirki çağrıştırmaktadır. Oysa bu bir

⁵⁹ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciyye*, vr. 213a-213b.

⁶⁰ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciyye*, vr. 216b; Keskin, *a.g.e.*, s. 127.

⁶¹ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciyye*, vr. 216a.

vesvese ve yanlış tevehhümden kaynaklanmaktadır. Böyle düşünenler kulun kudret ve iradesinin kendi fiiline tesir etmesinin, Allah'ın zatına ait yaratma sıfatında kulun tercihinin Allah'a şirk koşmayı gerektireceğini iddia etmişlerdir. Mar'aşî bunu asla kabul etmemekte ve Allah Teâlâ'nın aşağıda zikredilecek olan ikinci âdeti gereği insanın seçme hürriyeti veya kendi fiilinde tesirinin bulunması yani fiillerin yönler teorisine göre meydana geldiğinin kabul edilmesinde kesinlikle tefvîz (kulun, tüm işlerini Allah'a havale etmesi), tesir, halk ve şirk yoktur.⁶²

İmam Mâtürîdî insan fiilleri konusunda meydana gelen problemleri çözümü kavuşturmak ve inanç sorunu üretmesine engel olmak amacıyla ef'âli ibadet yani insan fiillerinde "yönler teorisi"ni geliştirmiştir. Bu teoriye göre bir fiilde birbirinden ayrı iki yön bulunmaktadır. Bunlardan biri yaratmak, diğeri ise o fiili seçmek, o fiile yönelmek ve o fiili yapmaktır. Bu konuda önemli bir husus hatırlatılmalıdır. O da şudur: Araştırmacılar Mâtürâdî'nin "yönler" "cihet" ya da "vucûh" teorisinin, mesela Ebu'l Berâkât'a geldiğinde onun eserinde "cihet" şeklinde ifadesini bulduğunu belirtmişlerdir. Buna göre "*eylem ya da fiilin icad ciheti olan yoktan varlık sahasına çıkarma, Allah'a aittir. Kesb yönü ise insanın etkisindedir*" şeklinde ifade edilmiştir.⁶³

Mar'aşî'ye göre bu durumun anlaşılması, Allah Teâlâ'nın şu iki âdetinin işleyişini doğru bilmeye bağlıdır:

Birinci âdet: Yüce Allah'ın insanın istemli fiilini yaratmak için kula bir kolaylık ve lütuf olsun diye birtakım şartları yaratma âdetidir. Allah Teâlâ'nın, kulun ihtiyar fiilini yaratmak için, yapma ve terk etme yönünde kullanabileceği özelliğe sahip kudreti kul için yaratmayı, kudreti kullanmada kulu muhayyer bırakmayı, itaat ve isyandan meydana gelen iki zıttan her birine bağlanma kabiliyeti olan iradeyi kul için yaratmayı ve onu samimi niyetinde itaat ve isyandan her birerlerini icad etmeye muhayyer bırakmayı sıradan bir şart olarak ortaya koymasındır. Şöyle ki: Allah Teâlâ, fiili icad etmede kulun kudretine bu özelliği yaratması, bazen kulun fiilini irade ve kudretin bulunması anında yaratır. Onlardan ne önce ne de onlar olmadan yaratmaz. O halde kulun kendi fiilinde yaratma ve tesir olmaksızın etkisi yani kesbi vardır. Böylelikle ne cebir ne de emir ve nehyin kaldırılması lüzum eder. Allah'ın âdetinin bu şekilde cari oluşu yukarıda zikredilen birinci hikmetine binaen kullarına bir lütuftur.⁶⁴

İkinci âdet: Allah Teâlâ'nın ikinci âdeti fiilin yaratılması ile ilgilidir. Buna göre Yüce Yaratıcı âdetini bazen kul kudretini, iradesini ve samimi azmini (azmi musammem) kullandığı anda kulun istediği fiili yaratmaması, bazen de kul irade ve kudretini bir fiili gerçekleştirilmeye yönelik kullanmamasına

⁶² Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 216b.

⁶³ Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *Şerhu'l-Cevâhiri'l-Müdiyye*, nşr. Ömer Bölükbaşı, Rize, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 18; Yusuf Şevki Yavuz, "Kesb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, Ankara, 2022, s. 304-306; Bayram Çınar, "Kelâm Geleceğinde Kesb Teorisi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, sy. 8, 2021, s. 129-148.

⁶⁴ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 216a.

rağmen kulun fiilini yaratmasıdır. Buna göre kesinlikle tefvîz (kula tam yetki vermek) yoktur. Allah Teâlâ'nın âdetinin bu şekilde câri oluşu ikinci hikmeti gereğidir.⁶⁵

Bu açıklamalarla Beyzâvî'nin açıklamalarını hedef alan Mar'aşî, problemin kökenini veya kaynağını söz konusu etmekte ve meseleye Beyzâvî'nin metoduyla yaklaşmanın sorunlara neden olacağını ifade etmektedir. Mar'aşî'ye göre sorunun kaynağı Beyzâvî'nin Yüce Allah'ın iki hikmeti gereğince iki âdetini uygulayışını dikkate almayışıdır. Beyzâvî şayet bütün bunları dikkate almış olsaydı, fiilin ortaya çıkışı konusunda herhangi bir sorun olmayacaktı. Doğru olanın Yüce Allah'ın iki hikmeti gereği fiillerin meydana geldiğinin itibara alınması olduğunu ifade eden Mar'aşî, İslâm bilginlerinden çoğunun bu konuda aynı görüşte olduklarını, hatta muhakkiklerden çoğunun bu hususta kesin ittifak halinde olduklarını söylemektedir.⁶⁶

Mar'aşî'ye göre, Allah Teâlâ'nın, zikredilen iki hikmeti gereği iki âdetini uygulaması ile iki durum gerçekleşir. Bu durum, kulun kudret ve iradesinin fiile etki etmesi, kulun onu kesbetmesi, kudret ve iradesini kullanması, tesir, icat ve yaratma olmaksızın kesin kararından ibarettir. Buna göre kul Allah Teâlâ'nın birinci âdetinin delaletiyle kesbedendir. Allah Teâlâ ise, ikinci âdetinin delaletiyle yaratandır. Ahmed el-Mar'aşî bu açıklamalar sayesinde Beyzâvî'nin düşünceleri sonucu ortaya çıkan problemlerin baştan ve tamamen ortadan kalkmış olacağını ifade etmektedir.⁶⁷

Kulların fiillerinde ihtiyarın etkisinin bulunduğunu ısrarla dile getiren ve bunu ispata çalışan Mar'aşî, Kur'an-ı Kerim'de geçen tevbe ile ilgili ayetler,⁶⁸ zalimlerden ve zulmetmekten bahseden ayetler,⁶⁹ Allah Teâlâ'nın affedici ve bağışlayıcı olduğunu ifade eden ayetler,⁷⁰ hidayet ve dalâlet ifade eden ayetler, salih amellere karşı cennet, küfürde ısrara edenlere ise cehennem'in vadedildiğini ifade eden ayetler ile Allah Teâlâ'nın dilemesine dair ayetler başta olmak üzere hemen hemen Kur'an-ı Kerim'in bütün ayetlerinin buna delil olduğunu ifade etmektedir.⁷¹ Bu hususta muhakkik âlimlerin görüşlerini de delil olarak ileri süren Mar'aşî, aleyhte söylenen bütün görüş ve iddiaların da aslında ihtiyarın etkisinin varlığına delalet ettiğini, bütün bunlara rağmen ihtiyarın etkisini kabul etmeyecek olanlara karşı da anlaşılıyor ki bu durumun Allah Teâlâ'nın iki hikmeti ve iki âdeti gereği böyle olduğunu dile getirmektedir.

Bir taraftan insanı görmezden gelen Cebri anlayış diğer taraftan Yüce Yaratıcının sınırlandırılmasına kadar varan insanı öne çıkarma girişimi; işleri

⁶⁵ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 216b.

⁶⁶ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 216b-217a.

⁶⁷ Mar'aşî, *er-Risaletü'l-münciye*, vr. 216b.

⁶⁸ Mesela bk. el-Bakara 2/160; Âl-i İmrân 3/87-90, 135-136; en-Nisâ 4/17-18, 26, 110.

⁶⁹ Mesela bk. el-Bakara 2/124; Al-i İmran Suresi, 3/57, 151; el-En'am 6/93, 129.

⁷⁰ Mesela bk. el-Bakara, 2/192; en-Nisa, 4/116, eş-Şura 42/25; ez-Zümer, 39/53; el-Maide, 5/101; Tegâbun, 64/14; el-Kassas, 28/15-16.

⁷¹ Ömer Faruk Teber, "Celeleddin Devvânî'nin İsbât-ı Vâcib Çalışmalarına Katkısı", *Uluslararası 14. Ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumunu Bildirileri*, Ankara 2020, C. 1, s. 500-509.

Allah'a bırakma, yetkilerini başkasına devretme anlamında *tefviz*⁷² ve insanın güç yetiremeyeceği işlerle yükümlü tutulamayacağı anlamında *teklif-i mâlâ yutak*⁷³ kavramlarını gündeme getirmiştir. Zira teklif bağlamında insanın bir işi yapma veya yapmama hususunda yükümlü tutulması tamamen Yüce Allah'a aittir.

Sonuç

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren kulların fiillerini işlemede kendi tesirlerinin olup olmadığı, Allah'ın yaratmasıyla kulun irade ve kudretinin nasıl izah edileceği ve esasen kulların işlediği fiillerden ötürü sorumluluklarının tespiti, tartışılmalı hususların başında gelmektedir.

Bu konuda kulun hiçbir tesirinin bulunmadığını, fiillerin mutlak surette Allah tarafından yaratılmış olduğunu ileri süren Cebriyye'ye karşılık Mu'tezile, kulun işlediği fiillerinde tam bir yetkiye sahip olduğunu ve bu fiilleri kulun kendisinin yaratmış olduğunu kabul etmektedir. Cebriyye'nin yaklaşımına göre işlediği fiiller nedeniyle kullara hiçbir sorumluluk yüklenmezken, Mu'tezile fiillerin yegane sorumlusu olarak kulların kendisi kabul edilmektedir.

Ehl-i Sünnet'in iki kanadını oluşturan Eş'ariyye ve Mâtüridiyye mezhebi mensupları bu iki yaklaşımın arasında bir düşünce ortaya koymuşlardır. Ehl-i Sünnet âlimlerinin genelinin düşüncesine göre kulların fiilleri Allah'ın yaratması ve kulların kesbetmesiyle birlikte meydana gelmektedir. Mâtüridiyye mezhebi âlimleri, fiiller üzerinde kulların ihtiyar ve tercihlerinin etkisini daha net bir şekilde ortaya koymalarına rağmen, Eş'ari âlimler, kulun azmetmesinin ve ihtiyarının da Allah tarafından yaratılmış olduğu gerekçesiyle kullara bir irade hürriyeti veremedikleri görülmektedir. Özellikle Beyzâvî, bu hususun bir problem olduğunu belirterek Selef'in yaklaşımını hatırlatmakta ve meselenin içinden çıkılmaz bir mesele olduğunu ifade etmektedir.

Ahmed el-Mar'aşî, fiil konusunda ortaya çıkan bu fikir ayrılıklarının, esasen meseleye yaklaşım tarzından kaynaklandığını belirlemekte ve kulların fiillerinde ihtiyarın etkisinin net bir şekilde bulunduğunu hem nakli hem de akli delillerle izah etmektedir. Mar'aşî, Beyzâvî'nin problem olarak gördüğü hususun da nereden kaynaklandığını ortaya koymakta ve Beyzâvî'nin Allah'ın yaratma hususunda iki hikmetini ve iki âdetini dikkate almamaktan kaynaklandığını, ayrıca verdiği birkaç yönden cevapla da bunun bir problem olmadığını belirtmektedir.

Mar'aşî, Beyzâvî'ye verdiği cevaplarla, genelde Eş'ariler'de özelde ise Beyzâvî'de görülen zihni karışıklığı ortadan kaldırmaya gayret etmiştir. Ahmed el-Mar'aşî, ef'âlî ibad ile ilgili olarak Eş'arilerin cebri mutavassıt derecesine varan açıklamalarını İmam Mâtürîdî'nin ortaya attığı yönler teorisi ile cevaplayarak insanın gerçekleştirdiği fiillerindeki etkisini ortaya çıkarmıştır.

⁷² Bk. Abdussamet Bakkaloğlu, "Tefviz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2011, C. 40, s. 310-311.

⁷³ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 310-311; Mustafa Sinaoğlu, "Teklif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul, 2011, s. 385-387.

Kaynakça

- ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuad: *el-Mu'cem*, "rvd" md.
- ABDÜLCEBBÂR, Kâdi: *el-Muğnî fi ebvabi't-tevhid ve'l-adl*, nşr. İbrahim Medkur Taha Hüseyin, C. 8.
- , Kâdi, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi, *Mu'tezile'nin Beş Eseri*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 1988.
- , Kâdi, *Şerhu'l-Usûlül-Hamse*, nşr. Abdülkerim Osman, Kahire, 1996-98.
- AKGÜÇ, Ahmet: "İnsan İradesi ve Sorumluluğunun Kategorik ve Zihinsel Varlık Temelleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, sy. 26, 2008, s. 252-270.
- APAYDIN, H. Yunus: "Nas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 391-392.
- ASKERİ, Ebû Hilâl: *el-Furûk fi'l-luga*, Beyrut, 1403/1983.
- ATALAY, Besim: *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, Yay. Haz., İlyas Gökhan-Mehmet Karataş, Ukde Kitaplığı, 2008.
- AYTEKİN, Arif: "Matürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ında İrade ve Meşiet Yorumları", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, sy. 2, 2018, s. 13-33.
- BAĞDÂDÎ, Abdülkâhir: *el-Fark beyne'l-Firak* (Kevserî), Matba'atü'l-Me'ârif, Mısır, 1328/1910.
- BÂKILLÂNÎ, *et-Temhid* (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar), Beyrut 1407/1987.
- BAKKALOĞLU, Abdussamet, "Tefviz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul, 2011, s. 310-311.
- BEYÂZÎZÂDE, Ahmed Efendi: *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire, 1368/1949.
- BEYZÂVÎ, Kâdi: *Tavâl'iu'l-envâr min metâl'i'l-enzâr*, Çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.
- BEZZÂZÎ, *Menâkıbü Ebi Hanîfe*, Beyrut, 1401/1981.
- BUHÂRÎ, *el-Câmi'u's-sahih*, İstanbul 1315, "İmân", 31.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif: *Şerhu'l-mevâkıf: Mevâkıf şerhi*, Çev. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015.
- ÇAĞRICI, Mustafa -Ekrem Demirli: "Yaratma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul, 2013, s. 324-329.
- ÇAĞRICI, Mustafa ve Hayati Hökelekli: "İrade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 380-384.
- ÇELEBİ, İlyas: "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara, 2020, s. 391-401.
- ÇINAR, Bayram: "İslam Kelam Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10 sy. 21, 2020, s. 31-44.
- , Bayram: "Kelâm Geleneginde Kesb Teorisi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, sy. 8, 2021, s. 129-148.
- DALKILIÇ, Mehmet: "İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10, 2004, s. 75-118.
- , Mehmet, "Mu'tezile", *İslam Mezhepleri Tarihi* içinde edit. M.A. Büyükkara, Eskişehir, 2011.
- , Mehmet, *101 Soruda İslam Mezhepleri*, Duruş Yayınları, İstanbul, 2022.

- , Mehmet, *İbn Hazm'a Göre İslam Mezhepleri*, Lale Kitapevi, İstanbul, 2005.
- DOĞRUCAN, Ayşegül: "Türk-İslam Düşüncesi Açısından Manevi Kalkınma" *Türk Dünyası Araştırmaları*, c. 110, sy. 216, 2015, s. 185-197.
- EŞ'ARİ, Ebû'l-Hasen: *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Salih b. Abdullah el-Asimî, Medarü'l-Müslim Yayınevi, 2011.
- , Ebû'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, *İlk dönem İslâm mezhepleri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.
- , *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, nşr. Helmut Ritter, Weisbaden, 1980.
- FETTÂH, İrfan Abdülhamid: "Cebriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, 1993, s. 205-208.
- GELENBEVİ, İsmail: *Haşiye ale'l-Celal*, Matbaa-i Amire, 1317.
- GÜDEKLİ, Hayrettin Nebi: "Müteahhirin dönemi mâtürîdi kelâmında iradenin ontolojisi sorunu: saçaklızâde'nin risaletü'l-irâdeti'l-cüz'iyeye'sinin tahlil, tahkik ve tercümesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2019, sy. 41, s. 85-129.
- İBN HAZM, el-Endülisi: *el-İhkâm* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Beyrut, 1403/1983.
- İBN HÜMAM, Kemaleddin: *el-Müsâyere*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979.
- İBN KAYYİM, el-Cevziyye: *Şifau'l-alîl fi'l-mesâili'l-Kadâ ve'l-Kader ve'l-Hikme ve't-ta'îl*, Beyrut, t.y.
- İSFAHÂNÎ: *Metâliu'l-enzâr alâ metni tavâliu'l-envâr*, *Haşiye, Seyyid Şerif Cürcânî*, Dâru'l-Kütüb Yayınevi, 2008.
- İSFAHÂNÎ, Râgıb: *el-Müfredât*, "zr'e" md.
- KARAMAN, Hayreddin: *İslâm Hukukunda İctihad*, Ankara, 1975.
- KILIÇER, M. Esat: "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 520-524.
- KNYSH, Alexander: Ortaçağ İslâm'ında "Orthodoxy" ve "Heresy": yeni bir yaklaşım denemesi", çev. Mehmet Kalaycı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, C. 45, sy.1, s. 285-288.
- MAR'AŞÎ, Ahmed ed-Debbâgî: *er-Risâletü'l-Münciye min Vesveseti'l-Mu'tezile ve'l-Cebriyye*, Müstensih: Muhammed b. Mustafa, Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi, Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu, D.No: 34 Ha 346/14.
- MÂTÜRİDÎ, Ebu Mansur: *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), Ankara, 1423/2003.
- , Ebu Mansur, *Kitâbu't-tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- , *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Mizan Yayınevi, İstanbul, 2005.
- MÜSLİM: *Sahîh*, (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Kahire 1374-75/1955-56, "İmân", 205-207.
- NAMLI, Abdullah: "Sadruşşeria ve İbnü'l-Hümâm'a Göre Cüz'i İrâdenin Yaratmanın Konusu Olup Olmadığı Meselesi", *Kelam Araştırmaları Dergisi Kader*, C. 18, sy. 1, 2020, s. 152-176.

- NESEFİ, Ebû'l-Berekât: *Şerhu'l-Cevâhiri'l-Müdiyye*, nşr. Ömer Bölükbaşı, Rize, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- , *et-Temhîd fî usûli'd-dîn* (nşr. Abdülhay Kâbil), Kahire, 1407/1987.
- ÖĞÜT, Salim: "Ehl-i Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, 1994, s. 508-512.
- ÖZLER, Mevlüt: *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010.
- PEZDEVİ, Ebû'l-Yüsr: *Usûlü'd-dîn* (nşr. H. P. Linss), Kahire 1383/1963.
- SADRÜŞŞERİA, es-Sâni Ubeydullâh b. Mes'ud b. Tâcişşeria: *et-Tevdîh fî halli ğavâmidî't-tenkih*, çevrimiçi, <https://www.almeshkat.net> (Erişim: 12.01.2023).
- SERAHSİ: *el-Usûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut, 1973.
- SİNANOĞLU, Mustafa: "Teklif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul, 2011, s. 385-387.
- ŞEHRİSTÂNÎ: *el-Milel ve'n-nihal*, Çev. Mustafa Öz, Yay. Haz. Mehmet Dalkılıç, *Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- TAFTAZÂNÎ, Sa'duddin Mesud b. Ömer: *Şerhu't-telvîh alâ't-tevdîh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- TAHİR, Bursalı Mehmed: *Osmanlı Müellifleri*, 3 cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul, t.y.
- TAŞÇI, Özcan: *İlk Kelam Risalelerine Göre Kader ve İnsanın Sorumluluğu*, İz Yayınevi, İstanbul, 2009.
- TEBER, Ömer Faruk: "İbn Hazm'ın Gâliyye'ye (İtidal Çizgisini Aşanlara) Eleştirisi Üzerine", *Dinî Araştırmalar*, 2007, C. 10, sy. 29, s. 115-128.
- , "Celaledin Devvânî'nin İsbât-ı Vâcib Çalışmalarına Katkısı", *Uluslararası 14. Ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2020, C. 1, s. 500-509.
- TOPALOĞLU, Bekir ve İlyas Çelebi: *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2010.
- ÜNAL, İsmail Hakkı: "İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu", (doktora tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.
- ÜNVERDİ, Veysi: "Eş'arî ve Ebu'l-Muîn En-Nesefî'de Kesb Teorisi", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 51, sy. 1, 2015, s. 71-100.
- YAVUZ, Yusuf Şevki: "Bezvâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 100-103.
- , Yusuf Şevki: "Kâdi Beyzâvî", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987-1988, sy. 5-6, ss. 241-254.
- , Yusuf Şevki: "Kesb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, 2022, s. 304-306.
- , Yusuf Şevki: "Mâtüridiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, 2003, s. 165-175.
- YAZICIOĞLU, Mustafa Sait: "Fii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 59-64.
- , Mustafa Sait: *Mâtürîdî ve Nesefti'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul, 1992.

Extended Abstract

According to Ottoman Scholar Ahmed al-Mar'ashi The Effect Of Ikhtiyar On Human Actions And His Criticism Of Allame Bayzavi

The effect of ikhtiyar on human actions, which can be defined as the person choosing the most appropriate and the best thing according to one's own will, idea and decision without any external coercion (or the issue of the will of the subject, which is used in a similar sense with ikhtiyar) is one of the issues that have been discussed and difficult to understand since the early period of religious thought. In the occurrence of human actions, whether the servants themselves are effective or whether this influence is from Allah, or whether they have an effect and influence together, if there is an effect of the servants and Allah together, in what proportion and in what form this effect and influence is, the question of who will be responsible for the actions and behaviors of the servants as a result of this influence are some of the issues that have occupied the minds of Islamic scholars throughout history. Although it is seen that there are seven different approaches regarding the acts of the servants, these approaches are basically based on three different ideas. In response to the opinion of Jabriyya that argues that the actions of the servants are in no way produced by the influence of the servants, that the creator of all actions is Allah and that the servants are obliged to commit these acts; the Mu'tazila, with a completely opposite thought, argues that Allah did not have any influence on the acts of the servants and that the creator of actions is the servants themselves. Although there are some differences within themselves in the face of these two polar opposite ideas, the members of the Maturidi and Ash'ari sects that form the two wings of the Ahl as-Sunnah reveal a third approach between Jabriyya and Mu'tazila. The Ahl as-Sunnah scholars mainly argue that Allah is the creator of the acts of the servants, but that the servants also implement these acts, therefore they will be responsible for these acts.

The actions committed by the subjects are evaluated in two groups: intentional and unintentional actions. The issue of the influence of the ikhtiyar, which is also related to the issue of fate, is that in the Qur'an, on the one hand, it is stated that the Creator of everything is Almighty Allah and that nothing can happen except by His will, and on the other hand, in this issue, which seems to be incompatible with each other, that there will be punishment or reward for what we have done. Muslim Scholars have made great efforts to understand and explain the responsibilities of the servants towards the acts they commit and their role and power in committing these acts. These discussions, which contradict each other and contain various thoughts, have placed two approaches to human actions and the functioning of nature at the base of religious and political thought movements. In this regard, the concepts of "*jabr/necessity*" and "*ikhtiyar/freedom*" have been a subject that

has occupied the history of Islamic thought the most and has been the scene of intense debates in the context of divine will and human freedom.

Thinkers, who express different opinions on human actions from two opposing approaches, on the one hand, think that “Allah is the creator of everything,” and on the other hand, in the Qur’an, the servant is responsible for being punished or rewarded for what they do. Also, they tried to explain the issue in such a way as to find the middle of these two approaches.

Scholars of the Ahl as-Sunnah sect have generally accepted that Allah is the creator of actions, but they have tried to explain the issue that their own choices have an effect on which the servants are also responsible for their actions, and this effect is realized by the implementation. Both the Ash’ariyya and the Maturidiyya sect, which form the two wings of the Ahl as-Sunnah, are of the opinion that actions are created by Allah and that the servants intercept these actions. However, while explaining the fact that the acts belong to the servants by being cut, the members of the two sects tried to explain and interpret the issue in different ways.

According to the Maturidi understanding, in accordance with Allah’s custom, the actions of the servants occur together with the effect of Allah’s power, the power and will of the servant on the act, and its implementation. Accordingly, Allah is the creator, and the servant is the doer. Implementation is formed when the servant reveals his definite intention with his power and will. Likewise, the Ash’aris also put forward the “theory of implementation” in order not to be compelled and to base human responsibility. However, according to them, since the implementation itself was created by Allah, just like the power and steadfastness that make up the implementation, it is clearly seen that this theory does not provide complete freedom to human beings and has no role in committing an act beyond the idea that the servant has interrupted the act. It is clearly stated by the Ash’aris that the power of the servant has no effect on actions.

The Ash’ari theologian, Baydawi, on the other hand, states that this is also a problem on the grounds that the servant’s choice and final decision are created by Allah in the same way, and that in this case, the servant has absolutely no effect on the act he commits. Ahmad al-Marashi responds to this problem of Baydawi from different aspects in his work called Risalatul Munjiyya. He tries to explain that this situation is not actually a problem with the chapters in his book called: three answers, two wisdoms and two customs, attempting to reveal the inconsistency of Baydawi’s views. In this article, the effect of ikhtiyar of the servant on the deed is investigated, and the issue that Baydawi sees as a problem about the effect of the ikhtiyar on the deed is tried to be explained with the answers given by Ahmad al-Marashi.

